

УДК 336.761.6

Мошенський Сергій Захарович

доктор економічних наук, професор

Державний університет «Житомирська політехніка»

Moshensky Sergii

Doctor of Economics, Professor

Zhytomyr Polytechnic State University

ORCID: 0000-0002-8024-8908

**ОСОБЛИВОСТІ ЕКОНОМІЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ В УКРАЇНІ НА
ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

**ОСОБЕННОСТИ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ МОДЕРНИЗАЦИИ В
УКРАИНЕ В НАЧАЛЕ ХХ ВЕКА**

**PECULIARITIES OF ECONOMIC MODERNIZATION IN UKRAINE
AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY**

Анотація. У другій половині ХІХ ст. потреба в економічній модернізації виникла у багатьох країнах. Частина з них орієнтувалася на британську модель капіталізму, в якій держава існувала для економіки, а не навпаки. Інша частина (зокрема, Німеччина і Японія) успішно пішли іншим шляхом, коли держава цілеспрямовано стимулювала розвиток ринків, а сама економічна система функціонувала насамперед для інтересів держави. Таким шляхом йшла економічна модернізація і в Україні, на той час поділеній між двома імперіями. В обох частинах України економічна модернізація і створення капіталістичної промисловості відбувалося завдяки надходженню прямих іноземних інвестицій. Однак коли всі нові підприємства створювалися іноземцями і контролювалися ними, можливостей для вітчизняних підприємців майже не залишалося. Крім

того, була пропущена можливість запозичити в розвинених країнах не тільки інвестиції, а й відповідні соціальні інститути. А без цих інститутів неможливо забезпечити повноцінну економічну модернізацію і створити власний великий бізнес. Відсутність повноцінних інститутів призводить до того, що країна може назавжди залишатися в стадії економіки, що розвивається. Загалом, довготерміновому економічному зростанню сприяє поєднання декількох чинників – підприємницької та особистої свобод, соціальної відповідальності бізнесу і конструктивного державного регулювання економіки.

Ключові слова: українська економіка на початку ХХ століття, економічна модернізація, прямі іноземні інвестиції, інклюзивні інститути.

Анотація. Во второй половине XIX века потребность в экономической модернизации возникла во многих странах. Часть из них ориентировалась на британскую модель капитализма, в которой государство существовало для экономики, а не наоборот. Другая часть (в частности, Германия и Япония) успешно пошла по иному пути, когда государство целенаправленно стимулировало развитие рынков, а сама экономическая система функционировала прежде всего для интересов государства. Таким путем шла экономическая модернизация и в Украине, в то время разделенной между двумя империями. В обеих частях Украины экономическая модернизация и создание капиталистической промышленности происходило благодаря поступлению прямых иностранных инвестиций. Однако, когда все новые предприятия создавались иностранцами и контролировались ими, возможностей для отечественных предпринимателей почти не оставалось. Кроме того, была упущена возможность заимствовать в развитых странах не только инвестиции, но и соответствующие социальные институты. Без этих институтов невозможно обеспечить полноценную экономическую

модернизацию и создать собственный крупный бизнес. Отсутствие полноценных институтов приводит к тому, что страна может навсегда оставаться в стадии развивающейся экономики. В целом же, долгосрочному экономическому росту способствует сочетание нескольких факторов – предпринимательской и личной свободы, социальной ответственности бизнеса и конструктивного государственного регулирования экономики.

Ключевые слова: *украинская экономика начала XX века, экономическая модернизация, прямые иностранные инвестиции, инклюзивные институты.*

Summary. *In the second half of the XIX century the need for economic modernization arose in many countries. Some of them focused on the British model of capitalism, in which the state existed for the economy. The other part (in particular, Germany and Japan) successfully followed a different path, when the state purposefully stimulated the development of markets, and the economic system itself functioned primarily for the interests of the state. This was the path of economic modernization in Ukraine, which at that time was divided between two empires. In both parts of Ukraine economic modernization and the creation of capitalist industry took place at the base of foreign direct investments. However, when all new enterprises were created and controlled by foreigners, there were almost no opportunities for domestic entrepreneurs. In addition, the opportunity to borrow from developed countries not only for investments, but also for relevant social institutions was missed. And without these institutes, it is impossible to ensure full-fledged economic modernization and create your own big business. The lack of full-fledged institutions leads to the fact that the country can remain forever in the stage of a developing economy. In general, long-term economic growth is facilitated by a combination of several factors:*

entrepreneurial and personal freedoms, social responsibility of business and constructive state regulation of the economy.

Key words: *Ukrainian economy at the beginning of the 20th century, economic modernization, direct foreign investment, inclusive institutions.*

Постановка проблеми. Проблеми, які виникали на початку ХХ ст. під час економічної модернізації за допомогою іноземних інвестицій мають багато спільного із проблемами модернізації української економіки на початку ХХІ століття. Це і контроль за часткою іноземного капіталу, який не повинен гальмувати розвиток власного вітчизняного бізнесу. І контроль за якістю перенесення соціально-економічних інститутів з розвинених країн, щоб ці інститути могли прижитися у вітчизняних реаліях і стати інклюзивними (доступними для всіх), а не залишалися формальними організаціями, які не мають реального впливу на економіку і суспільство.

Аналіз досліджень та публікації, на які спирається автор. Загальні проблеми економічної модернізації проаналізували Барановська І. В. [2] і Чухно А. А. [17]. Історію створення на початку ХХ століття капіталістичної промисловості в Україні детально розглядали Бровер І. М. [3], Гуржій І. О. [4; 5; 6], Дерев'янкін Т. І. [7], Довжук І. В. [8], Донік О. М. [9; 10; 11], Лазанська Т. [12], Мельник Л. Г. [13], Пеетерс В. [15], Щербініна О. В. [18], Girault R. [19], Lewery L. [20], Lindner R. [21], McKay J. P. [22], Raffalovich A. [23]. Особливості розвитку в різних країнах інклюзивних та екстрактивних інститутів – Аджемоглу Д. і Робінсон Д. [1], а також Райнерт Е. [16].

Завданням статті є аналіз основних особливостей і проблем економічної модернізації початку ХХ ст. в Україні.

Викладення основного матеріалу. Періодична модернізація є основним чинником стабільного економічного зростання, надаючи можливість уникнути стагнації [2, с. 22; 17, с. 25]. Наприкінці ХІХ століття

багато країн, намагаючись вийти з найждженої колії традицій, перейняли британську модель розвитку капіталізму, де на першому місці вільний ринок, а достатньо сильна держава існувала заради економіки, а не навпаки. Однак був інший шлях, де інтереси держави переважали над економікою. Ним пішли Німеччина в часи Бісмарка та Японія в епоху Мейдзі. Тут розвиток капіталізму відбувався з ініціативи держави, поєднуючи державне регулювання економіки й вільний ринок [16, с. 358–359]. Результати виявилися досить непогані – вони всім відомі. Хоча на перший погляд, капіталізм не може успішно співіснувати з домінуванням держави, в реальності – співіснує.

Схожим чином (хоча з меншими результатами) розвивався капіталізм в Україні, розділеній між двома імперіями. У Західній Україні, що входила до складу Австро-Угорщини, економічна модернізація почалася в другій половині XIX століття в час тривалого правління імператора Франца Йосифа. І хоча Австро-Угорщину за темпами економічного зростання важко було порівняти з Англією, Францією або Пруссією, політика помірних реформ дала свої результати.

Для більшої частини України, що входила до складу імперії Романових, теж потрібна була економічна модернізація. У цій імперії головним прихильником швидкої індустріалізації став міністр фінансів Сергій Вітте. Завдяки його політиці тут почалася прискорена модернізація не тільки економіки, але й багатьох аспектів повсякденного життя [12, с. 86, 15, с. 23, 48–62; 19, р. 85; 20, р. 12; 21; 22, р. 111]. Будували заводи й залізниці, видобували вугілля й виплавляли сталь.

Іноземні інвестори принесли сюди не тільки капітали, але й нові технології – особливо в металургійній промисловості. У той час ці інновації (без яких масова індустріалізація була б неможлива) вплинули на розвиток капіталізму. Наприкінці XIX століття, напевно, не було такої частини світу,

куди б не проникали нові технології, хоча результат цього був різним [23, с. 717–718].

Надходження прямих іноземних інвестицій означало, що інвестори вважали країну перспективною. До того ж, власних капіталів в економічних системах, що розвиваються, зазвичай не вистачає, тому будь-які інвестиції вважаються явищем позитивним для країни, яка їх приймає. Однак коли все належить іноземцям, і все створене тільки ними, вітчизняні підприємці опиняються у важких умовах, і вижити їхнім підприємствам стає нелегко.

У країнах, що досягли успіху, і спершу теж залежали від прямих іноземних інвестицій, їхня частка дуже чітко контролювалася державою. Ситуації, коли все належить іноземцям, і все створене тільки ними, вони старанно уникали (згадаємо історію становлення економіки в США або в Японії). Влада намагалася, щоб іноземним інвесторам у створюваних підприємствах належало не більше 30, 40, максимум 49% (у Японії), але не більше.

У такому разі прямі іноземні інвестиції справді виявляються дуже продуктивними. Вони забезпечують демонстраційний ефект (його ще називають ефектом просторового поширення), показуючи користь нових технологій виробництва й нових методів управління, а також приносять не тільки інформацію про світові ринки, але й важливі зв'язки на них. Зрозуміло, що ефект просторового поширення виникає не завжди. Адже чим більша частка власності іноземних інвесторів, тим більша в них спокуса використовувати місцеву сировину й робочу силу, експортуючи весь прибуток і не опікуючись про навчання працівників, передачу їм нових знань і навичок. Тоді сторона, яка приймає інвестиції, справді починає нагадувати колонію.

Не дуже відрізнялася ситуація у західній частині України, що входила в зовсім іншу державу – Австро-Угорщину. Видобуток нафти та й загалом

індустріалізація відбувалися там, в основному, також за рахунок іноземного капіталу. Така доля всіх периферійних економік на різних континентах.

Як можна було б уникнути цього, щоб захистити місцевих підприємців і стимулювати зростання власної промисловості? Один зі способів – вчасно встановити оптимальні митні тарифи, що і було зроблено, а також не забути їх вчасно зняти. Адже сам по собі протекціонізм не гарантує економічний успіх, і надмірне заступництво держави призводить до того, що вітчизняні виробники опиняються в тепличних умовах. Тоді створити конкурентоспроможну промисловість, вийти на світові ринки й скористатися перевагами вільної торгівлі не вдається.

І все ж таки, за допомогою прямих іноземних інвестицій і політики Сергія Вітте вдалося створити величезну промисловість – переважно на території південно-східної України [11, с. 5–6]. А царська імперія увійшла до числа країн з найбільшими темпами економічного зростання (США, Японія, Швеція). Багатьом тоді здавалося, що оскільки ці зміни настільки радикальні, то й зростання буде довготривалим, і скоро почнеться епоха загального добробуту. Однак ця спроба модернізації (як і всі попередні в консервативній царській імперії) неминуче зайшла в глухий кут, і закінчилася соціальними катаклізмами – кривавими революціями.

Здавалося, що коли легко доступними стали гроші й технології, побудувати великий завод на іноземні капітали зовсім нескладно. Через цю видимість легкості й простоти сучасники пропустили можливість перейняти в інвесторів не тільки гроші й технології, але й щось значно важливіше – соціальні інститути.

У передових країнах того часу шлях створення цих інститутів був тривалий і складний [1, с. 75–80]. Зрозуміло, що повторити цей шлях було нереально. Потрібно було інше – подбати про те, щоб не просто імітувати (у кращому разі) західноєвропейські інститути, а запозичити їх таким чином, щоб вони стали життєздатними. Це значно важливіше, ніж гроші,

оскільки надає шанс на краще майбутнє, а не тільки про залучення капіталів і технологій.

Здавалося б, основною проблемою економіки царської імперії був авторитарний капіталізм. Але справа не в самому по собі авторитарному капіталізмі. У ті роки подібну авторитарність можна було бачити у німецькій і в японській економіках, але там вона не створювала таких проблем. Тому не авторитаризм сам по собі був проблемою, а загальна відсталість, інертність і архаїчність тієї держави, в якій Вітте намагався проводити свої реформи. Чиновники постійно втручалися в економіку, там, де це було зовсім не потрібно, щоб одержати більше хабарів. А там, де справді потрібно було підтримати певні галузі промисловості, виявлялося надто багато роботи. Тому чиновники не хотіли із цим зв'язуватися, щоб не брати на себе зайву відповідальність. Та й не усвідомлювали вони наслідків нерегульованого потужного потоку іноземного капіталу. Завдання було тоді одне – побудувати якнайбільше промислових підприємств, що сама царська імперія зробити не могла. Однак реалізувати більш амбіційну мету – виростити власний великий бізнес, який лідирував би в передових галузях промисловості, – зробити так і не вдалося.

Повноцінна модернізація неможлива без перетворення політичних інститутів – адже економічна система невіддільна від політичної. Однак повторення траєкторії розвитку успішних країн у принципі не влаштовувало царську владу. Вона хотіла створити промисловість, при цьому нічого не міняючи в політичній системі.

Державі, яка розпочала індустріалізацію, потрібно було створити систему, здатну сформувати сучасні й життєздатні інститути, які згодом могли б стати доступними для всіх, а не тільки для обраних. Поки існує мала група обраних промисловців, які за завищеною ціною продають продукцію державі, а прибуток вивозять за кордон, мало ймовірно формування інститутів, що відображають інтереси великих груп. А без таких інститутів

важко поєднувати адаптивність і стабільність, що набагато складніше, ніж прискорити темпи економічного зростання в короткотерміновій перспективі.

Система інститутів розвивається одночасно з формуванням структури економіки, тут немає первинного або вторинного, хоча іноді формування інститутів може відставати. У тих країнах, де влада хотіла збільшити промисловий потенціал держави, якість інститутів згодом неминуче зростала, навіть якщо їхнє створення не входило в плани уряду.

Запустити короткотермінове зростання можна і без інклюзивних інститутів (до того ж, те, що для Китаю є інклюзивними інститутами, десь у Німеччині такими не вважається). Головне, щоб інститути виявилися життєздатними, а не створювалися формально, оскільки в такому разі вони неефективні.

Індустріалізація, а також інші економічні й соціальні зміни початку ХХ століття розбудили в суспільстві ентузіазм, інноваційну енергію й прагнення до експериментів, до чогось нового. Цей настрій опанував не тільки інтелігенцію (особливо новий прошарок добре освічених інженерів), але навіть і частину робітників – адже їм теж хотілося кращого життя. Якби збільшення доступності політичних і громадянських інститутів підтримувала влада, історія могла б піти іншим шляхом. Але в царській імперії влада в принципі не могла це підтримувати. До того ж, люди хотіли бачити безпосередні економічні вигоди для себе від економічних змін. Якщо вигоди так і не наступають, або їх доводиться чекати занадто довго, віра в інститути втрачається.

Теоретично можливо й були шляхи подолання проблеми, однак на практиці вийшло, що шумпетерівська ідея про «творче руйнування» тут не спрацювала, і в роки революції й громадянської війни «творче руйнування» стало не дуже творчим. Щоправда, більшовики потім створили цілий світ планового індустріального соціалізму, але це вже було пізніше.

Комуністи в 1917 році пообіцяли організувати нові, «народні» інклюзивні інститути. І народ їх підтримав. Але зрештою створені ними організації призвели до того, що обіцяні інклюзивні інститути в тоталітарному суспільстві звелися до формальних зборів, які нічого реально не вирішували. А сама ідея громадянського суспільства виявилася знеціненою надовго – якщо не назавжди.

В епоху Вітте іноземні капітали разом з технологіями спричинили перетворення в масштабах держави, але вони були більше кількісні, аніж якісні. Специфічний бюрократичний устрій суспільства, надмірна корупція, низька культура праці й ведення бізнесу, слабкі інститути й багато чого іншого – все це було важко змінити. Самих по собі технологій і капіталів виявилось недостатньо, щоб запустити механізм довготермінового економічного зростання.

Інститути, які справді сприяють довготерміновому економічному зростанню, у застиглій політичній системі нормально розвиватися не могли. Часто вони створювалися формально, для годиться, були чужорідними для суспільства і не наповнилися новим змістом. А суспільство з неповноцінними інститутами зазвичай опиняється в замкненому колі бідності й насильства. У цьому замкненому колі можна було залишитися надовго. Так низька якість інститутів створює загрозу потрапити в пастку – назавжди застрягти в стадії економіки, що розвивається.

Історія показує, що безліч економічних систем, що розвиваються так і залишаються нерозвиненими протягом десятиліть. Час іде, і вони не дуже наближаються до розвинених. А прірва між багатими й бідними країнами не зникає, незважаючи на всі оптимістичні прогнози економістів. Спершу здається, що країни, які розвиваються, запозичать капітали, технології та інші інновації в розвинених країнах і почнуть їх швидко наздоганяти. Але скоро настає момент, коли все, що можна було запозичити, уже запозичили,

і потрібні власні інновації. А із цим завданням економіки, що розвиваються, зазвичай впоратися не можуть.

Стабільне і довготермінове економічне зростання доступне лише деяким країнам. І, власне кажучи, було б наївно чекати, що від індустріалізації й нових технологій могла б повністю трансформуватися імперія, яка перебувала в багатовіковій відсталості. Однак якщо не ставити таких свідомо нереалістичних завдань, то отримані результати на початку ХХ століття виглядали дуже непогано.

Про секрет довготермінового економічного зростання багато писали. Як і про секрет, чому одні країни стали багатими, а інші так і залишилися бідними. Начебто все вже проаналізували – захист прав власності, інститути, сприйнятливість до інновацій, роль держави й вільного ринку, вплив культурних традицій і географії, –але щодо кожної конкретної країни такі питання постають знову і знову.

Незалежно від особливостей країни й моделі капіталізму, яка існує в ній, головний секрет успіху – у здатності пробудити творче підприємництво, невіддільне від особистої свободи людей, що створює в них підприємницький азарт. Ще однією умовою є ефективна й людяна держава. Тільки така держава уможливорює саме існування повноцінної ринкової економіки.

Кожен із цих чинників може легко ставати токсичним – і повністю нерегульоване підприємництво, і безвідповідальна анархічна свобода, і держава, яка втручається в усе. Секрет полягає в правильних пропорціях. А таке виявилось можливим лише в деяких країнах. Ми знаємо приклади, коли економічні системи ставали успішними навіть не в самих ліберальних суспільствах з підвищеним значенням держави в економіці й характерною для цих країн загальною згуртованістю (спершу Японія, потім Південна Корея, Тайвань, і особливо Китай). Однак їхній швидкий підйом не

обійшовся без появи економічних свобод, а також розширення особистої свободи людей.

Так поєднання підприємницької й особистої свобод із соціальною відповідальністю надає можливість кожному бути не тільки частиною економічної системи, але і мати власні цілі. Саме це сприяє довготерміновому економічному зростанню.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Економічна модернізація початку ХХ ст. в Україні відбувалася на основі прямих (а не портфельних) іноземних інвестицій, що гальмувало розвиток вітчизняного бізнесу. Ще важливішою проблемою стало те, що була пропущена можливість не тільки запозичити із розвинених країн соціально-економічні інклюзивні інститути, а й забезпечити їхнє повноцінне функціонування. А тільки ці інститути можуть забезпечити тривале і стабільне економічне зростання.

Перспективним напрямом подальших досліджень є аналіз особливостей економічної модернізації в Україні на початку ХХІ століття.

Література

1. Аджемоглу Д., Робінсон Д. Чому нації занепадають? Походження влади, багатства і бідності. Київ : Наш формат, 2017. 440 с.
2. Барановська І. В. Фактори модернізації економіки України. Київ : Нац. ун-т біоресурсів, 2018. 318 с.
3. Бровер І. М. Україна на переломі до промислового капіталізму. У 2 т. Т. 2. Київ : Партійне видавництво «Пролетар», 1933. 193 с.
4. Гуржій І. О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х років ХІХ ст. Київ : Наукова думка, 1968. 189 с.
5. Гуржій І. О. Влада й основні організаційні заходи в галузі торгівлі та підприємництва м. Києва ХІХ ст. // Проблеми історії України. 2009. Вип. ХVІ. С. 38–51.

6. Гуржій О. Нариси з історії розвитку виробничих відносин і торгівлі в Україні (друга половина XVII – початок XX ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 365 с.
7. Дерев'янкін Т. І. Промисловий переворот на Україні. Київ: Наукова думка, 1975. 278 с.
8. Довжук І. В. Промисловий розвиток Донбасу в системі економіки Наддніпрянської України. Луганськ, 2003. 312 с.
9. Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст. : урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрямки // Український історичний журнал. 2007. № 5. С. 18–41.
10. Донік О. М. Купецтво України в імперському просторі. Київ : Ін-т історії України, 2008. 271 с.
11. Донік О. М. З історії індустріального освоєння Донбасу. Київ : Ін-т історії НАН України, 2014. 60 с.
12. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики XIX ст.) Київ : Ін-т історії України, 1999. 282 с.
13. Мельник Л. Г. Технічний переворот на Україні у XIX ст. Київ : Вид-во Київського ун-ту, 1972. 240 с.
14. Мошенський С. З. Фінансові центри України та ринок цінних паперів індустріальної епохи. London : Xlibris, 2014. 453 с.
15. Пеетерс В. Сталь у степу. Київ : Посольство Бельгії, 2010. 104 с.
16. Райнерт Е. Як багаті країни стали багатими. Київ : Саміт-книга, 2019. 416 с.
17. Чухно А. А. Модернізація економіки та економічна теорія // Економіка України. 2012. № 10. С. 24–33.
18. Щербініна О. В. Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу і Придніпров'я (1861–1914). Донецьк : Вид. Донецького університету, 2006. 192 с.

19. Girault R. Emprunts russes et investissements francais en Russie. 1887–1914. Paris : Librairie Armand Colin, 1973. 618 p.
20. Lewery L. Foreign capital investment in Russian Industry and commerce (Miscellaneous Series, № 124). Washington : Government printing office, 1923. 28 p.
21. Lindner R. Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860–1914. Berlin : UVK, 2006. 556 s.
22. McKay J. P. Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913. Chicago and London, 1970. 442 p.
23. Raffalovich A. Le marché financier en 1901–1902. Paris : Librairie Guilaumin et Cie, 1902. 944 p.

References

1. Adzhemoglu D., Robinson D. Chomu nacii' zanepadajut'? Pohodzhennja vlady, bagatstva i bidnosti. Kyi'v : Nash format, 2017. 440 s.
2. Baranovs'ka I. V. Faktory modernizacii' ekonomiky Ukrai'ny. Kyi'v : Nac. Un-t bioresursiv, 2018. 318 s.
3. Brover I. M. Ukrai'na na perelomi do promyslovogo kapitalizmu. U 2 t. T. 2. Kyi'v : Partijne vydavnytvo «Proletar», 1933. 193 s.
4. Gurzhij I. O. Ukrai'na v systemi vserosijs'kogo rynku 60–90-h rokiv HIIH st. Kyi'v : Naukova dumka, 1968. 189 s.
5. Gurzhij I. O. Vlada j osnovni organizacijni zahody v galuzi torgivli ta pidpryjemnytva m. Kyjeva HIIH st. // Problemy istorii' Ukrai'ny. 2009. Vyp. HVI. C. 38–51.
6. Gurzhij O. Narysy z istorii' rozvytku vyrobnychyh vidnosyn i torgivli v Ukrai'ni (druga polovyna XVII – pochatok HH st.). Kyi'v : Instytut istorii' Ukrai'ny NAN Ukrai'ny, 2018. 365 s.
7. Derev'jankin T. I. Promyslovyy perevorot na Ukrai'ni. Kyi'v: Naukova dumka, 1975. 278 s.

8. Dovzhuk I. V. Promyslovij rozvytok Donbasu v systemi ekonomiky Naddniprjanskoi' Ukrai'ny. Lugans'k, 2003. 312 s.
9. Donik O. M. Promyslove pidpryjemnyctvo dvorjanstva Ukrai'ny v HIH st. : urjadova polityka, osoblyvosti rozvytku, galuzevi naprjamky // Ukrai'ns'kyj istorychnyj zhurnal. 2007. № 5. S. 18–41.
10. Donik O. M. Kupectvo Ukrai'ny v impers'komu prostori. Kyi'v : In-t istorii' Ukrai'ny, 2008. 271 s.
11. Donik O. M. Z istorii' industrial'nogo osvojennja Donbasu. Kyi'v : In-t istorii' NAN Ukrai'ny, 2014. 60 s.
12. Lazans'ka T. Istorija pidpryjemnyctva v Ukrai'ni (na materialah torgovo-promyslovoi' statystryky HIH st.) Kyi'v : In-t istorii' Ukrai'ny, 1999. 282 s.
13. Mel'nyk L. G. Tehnichnyj perevorot na Ukrai'ni u XIX st. Kyi'v : Vyd-vo Kyi'vs'kogo un-tu, 1972. 240 s.
14. Moshens'kyj S. Z. Finansovi centry Ukrai'ny ta rynek cinnyh paperiv industrial'noi' epohy. London : Xlibris, 2014. 453 c.
15. Peeters V. Stal' u stepu. Kyi'v : Posol'stvo Bel'gii', 2010. 104 s.
16. Rajnert E. Jak bagati krai'ny staly bagatymy. Kyi'v : Samit-knyga, 2019. 416 s.
17. Chuhno A. A. Modernizacija ekonomiky ta ekonomichna teorija // Ekonomika Ukrai'ny. 2012. № 10. S. 24–33.
18. Shherbinina O. V. Inozemni kapitaly v metalurgijnij ta vugil'nij promyslovsti Donbasu i Prydniprov'ja (1861–1914). Donec'k : Vyd. Donec'kogo universytetu, 2006. 192 s.
19. Girault R. Emprunts russes et investissements francais en Russie. 1887–1914. Paris : Librairie Armand Colin, 1973. 618 p.
20. Lewery L. Foreign capital investment in Russian Industry and commerce (Miscellaneous Series, № 124). Washington : Government printing office, 1923. 28 p.

21. Lindner R. Unternehmer und Stadt in der Ukraine, 1860–1914. Berlin : UVK, 2006. 556 s.
22. McKay J. P. Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurship and Russian Industrialization. 1885–1913. Chicago and London, 1970. 442 p.
23. Raffalovich A. Le marché financier en 1901–1902. Paris : Librairie Guilaumin et Cie, 1902. 944 p.